

XX ASR BOSHLARIDA TURKIY TILLARDA ALIFBO VA IMLO MASALALARI**Tojiyeva Muxlisa Samidin qizi***Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU**O'zbek filologiyasi fakulteti O'zbek tilshunosligi mutaxassisligi**1-bosqich magistranti*

Annotatsiya: *XX asrning oxirida, alifbo va imlo masalalari ustuvorligi o'sishiga doir, yangi yordam va usullar joriy etilgan va shu bilan birga, bu masalalar Turk tillarining rivojlanishi va o'qitish metodologiyasi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu davrda, alifbo va imlo masalalari Turk tillarining barcha sohalarida keng joriy etilgan va ularning rivojlanishiga doir ilmiy tadqiqotlar va amaliy ishlar keng tarqalgan. Mazkur maqolamiz ham , XX asr boshlarida turkiy tillarda alifbo va imlo masalalari haqida so'z yuritadi.*

Kalit So'zlar: *Alifbo, davlat siyosati, turk tillari, ma'rifatparvar, savod chiqarish, tilshunoslik, maorif sohalarini;*

KIRISH

Istiqlol tufayli milliy o'zlik, milliy iftixor, milliy

ma'naviyat, milliy an'analarimiz o'zining asl ma'nosiga, qadriga ega bo'ldi.

Tilimizni har tomonlama taraqqiy ettirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

O'zbek tili, adabiy tilimiz o'zbek xalqi madaniyati va ma'naviyatining ajralmas

qismi, millatning mavjudligi va birligini, yuksalishini ta'minlovchi buyuk kuch

sifatida uzil-kesil tan olindi. Sho'rolarning umri tugab borayotgan davrida O'zbek

tiliga davlat tili maqomining berilishi Mustaqillikka qo'yilgan birinchi qadam

bo'lgan bo'lsa, istiqlol yillarida bir paytlari kamsitilgan ona tilimiz har tomonlama

taraqqiy ettirildi.

ASOSIY QISM

Ma'lumki, arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvi uzoq tarixiy davrni

bosib o'tdi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi ham qariyb 1300 yil shu

yozuvdan foydalanib keldi. O'tgan vaqt mobaynida ma'rifatparvarlar arab

harflarini o'zbek tili qonuniyatlariga ma'lum darajada moslashtirishga harakat

qildilar. Ammo 20-asrning boshlariga qadar arab alifbosi asosidagi eski o'zbek

yozuvining imlo qoidalari yo'q edi, unga aloqador bo'lgan masalalar o'rganilmadi.

Bu yozuvning imlo qoidalari yaratilmadi. Aytish kerakki, tatar madaniyati tarixida

alifbo-imploni tuzatish yo'lida kechgan harakatlar, turli yo'nalishlar, anjumanlarda

qabul qilingan qarorlar o'zbek ma'rifatparvarlari faoliyatida chuqur iz qoldirdi.

O'tgan asr boshlarida jadidlar sa'y-harakati tufayli milliy o'lkalarda,

jumladan, Turkistonda alifbo va imploni isloh qilish harakati boshlandi. Chunki

Fitrat, Munavvar qori, Ashurali Zohiriy, Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon

Rahimiy singari jadid ziyolilari millat tarbiyasini, taraqqiyotini yosh avlodni

tarbiyalashdan boshlash kerak, deb hisobladi. Shuning uchun maktab-maorif ta'lim-tarbiyasini bolalar o'z ona tilida olishlari uchun qayg'urdilar. O'sha paytdagi

joriy arab alifbosi va imlosi savod chiqarishda qiyinchilik tug'dirayotgani uchun uni isloh qilishga kirishdilar. Ishning boshida Fitrat turdi. U Toshkentga kelgach, 1919 yilda siyosatga aralashmaslik sharti bilan "Chig'atoy gurungi" nomli adabiybadiiy, madaniy-ma'rifiy sohada faoliyat yuritishni maqsad qilgan tashkilot tuzdi.

Fitrat ta'biri bilan aytganda, XIX asrning so'nglarida bizda ham «yangilashmak (tajaddud) fikri o'yg'ondi. Yangi maktablar ochmoq, yangi kitoblar yozmoq, gazitlar chiqarmoq istadik: ochdiq, yozdiq, biroq hanuz til, imlo masalalariga ochiq belgili bir yo'l bera olmag'on edik. Butun turk dunyosi uchun "bir yalpi til" qabul etmak xayollari bilan ovora bo'ldiq. Tilimizni shunga to'g'ri yurg'uzmoq uchun unumsiz tirishdik. Bu xayollarning ishg'a oshmag'onin bilgandan keyin o'z tilimizni, o'z imlomizni tushuna boshladiq. Bu yo'lda birinchi odimni qo'qonliq Ashurali Zohiriy otdi. "Imlo" bitikchasini yozib chiqardi. Undan so'ngra Toshkantda "Chig'atoy gurungi" ochildi. "Gurung" til, imlo masalalari bilan teranrak mashg'ul bo'ldi».

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Darhaqiqat, sho'rolar hokimiyati sharoitida faoliyat ko'rsatgan Fitrat boshliq «Chig'atoy gurungi» uyushmasi til-imlo masalalari bilan teran shug'ullandi va ulkan ishlarni amalga oshirdi. Aniqlanishicha, «Chig'atoy gurungi» 1918 yilning oxirlarida tashkil qilingan. Bu madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy tashkilot 1919 yilning boshida Milliy ishlar komissarligi tomonidan rasman tasdiq qilingan. «Chig'atoy gurungi» madaniy merosimizni to'plash, o'rganish va ulardan xalqni bahramand etish, o'zbek adabiy tili, milliy yozuv va adabiyotimizni yaratish va yuksaltirish masalalari bilan shug'ullangan. Jamiyat a'zolaridan Qayum Ramazon, Elbek, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnun, Oltoy va Botu imlo masalalari bilan maxsus shug'ullanuvchi «Chig'atoy gurungi»ning «Imlo to'dasi»da ish olib borganlar. Yangi imlochilar o'zlari isloh etgan imloni gazeta sahifalarida e'lon qilib, targ'ib qila boshladilar. Ikki oylik o'qituvchilar tayyorlash kurslari ochib, yangi imloni o'rgata boshladilar. «Chig'atoy gurungi» «imlo to'dasi»ning o'qituvchilar uchun imlo qo'llanmasi - «Bitim yo'llari» nomli bitikchasi 1919 yilda Maorif komissarligi ruxsati bilan chop etildi. Ko'pchilik yosh ziyolilar, o'qituvchilar «Chig'atoy gurungi» imlosini yoqladilar va ularga ergashdilar.

"Chig'atoy gurungi" a'zolari ilk bor o'zbek tilini ilmiy asosda o'rganishga kirishdilar. Ular til qoidalarini rus yoki arab tili grammatikalari asosida emas, balki

shu tilning ichki xususiyatlari asosida yoritish kerakligini tushunib yettanligi sababli tarixiy asarlar, xalq og'zaki ijodi namunalari, shevalar asosida material

to'plab, ularni ilmiy jihatdan o'rgana boshladilar. 20-yillarga kelib matbuot sahifalarida Elbek, Qayyum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnunlarning o'zbek tili tovushlari, singarmonizm masalalaridan bahs yurituvchi

maqolalari ko'rina boshladi¹. Bular o'zbek tilshunosligidagi dastlabki jaji ilmiy tadqiqotlar edi. 1919-yili Fitrat, Q.Ramazon va Sh.Rahimiy o'zbek tili nazariy masalalariga bag'ishlangan "Bitim yo'llari" qo'llanmasini tuzdilar². Bu asar keyingi til saboqliklarining yuzaga kelishiga ijobiy ta'sir qildi.

Shu tariqa Abdurauf Fitrat o'z davrining ilg'or ziyolilari, xususan, o'zi rahbarlik qilgan uyushma a'zolari milliy yozuvimizni yaratish borasida faol ishtirok etdilar. "Ularning bu sohadagi nazariy va amaliy faoliyatini ikki davriy bosqichga ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Arab yozuvining islohi – milliyashtirish yo'lidagi faoliyati (1919-1923-y.).
2. Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosini yaratish yo'lidagi faoliyati (1924-1929-y)".

NATIJALAR

Fitratning arab alifbosini isloh qilish xususidagi nazariy qarashlari prof. M.Qurbonovanning "Fitrat - tilshunos" nomli risolasida o'rganilgan. O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini mukammal bilgan Fitrat arab yozuvini isloh qilish muhimligini birinchilardan bo'lib tushunib yetdi. Negaki, amaldagi arab yozuvi o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini o'zida to'la ifodalay olmas edi va bu imloda, savod chiqarishda ko'p qiyinchilik hamda murakkabliklar keltirib chiqarar edi. Bu xususda Fitrat shunday deydi: "Boshqalarning alifbolari, yozuvlari tartibli, intizomli, qulay. Bizniki tartibsiz, buzuq ham qiyin!".

Savod chiqarishni yengillashtirish uchun esa arab grafikasiga ayrim fonetik o'zgartirishlar kiritish lozim edi. Shunday qilib, keng omma uchun o'zlashtirish va foydalanish oson, qulay bo'lgan yozuvni yaratish masalasi kun tartibiga qo'yildi.

Sho'rolar hukumati o'zining dastlabki davridan boshlab savodsizlikni tugatishishlariga katta e'tibor bilan qaradi. 1919-yil 26-dekabrda savodsizlikni tugatish to'g'risida Dekret chiqardi. Shuningdek, TASSRda alifbo va imlo masalalarini tezroq hal qilish vazifalari belgilandi. Shundan so'ng, "rasmiy ravishda arab alifbosini isloh qilish boshlandi: bu masala yuzasidan maxsus anjumanlar 1918- 1923-yillarda Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida o'tkazilgan..."².

MUHOKAMA

Mazkur davrda o'zbek ziyolilari orasida arab yozuvning islohi masalasiga qarashlar turlicha edi. M.Abdurashidxonov boshchiligidagi bir guruh ziyolilar arab

yozuvi islohiga mutlaqo qarshi chiqdilar, alifboni hech bir o'zgartirmay qo'llashni davom ettirishni talab qilib chiqdilar. Ular "eski imlochilar" nomi bilan yuritildi. A.Zohiriy yetakchiligida "o'rta imlochilar" nomini olgan bir guruh ziyolilar esa

arab alifbosiga jiddiy o'zgartirish kiritish shart emas, faqat o'zbek tili fonemalariga

harflar olish bilan cheklanish kifoya qiladi, degan fikrni ilgari surdilar.

Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" a'zolari "Yangi imlochilar"

guruhini tashkil etib, o'zbek tilining fonetik xususiyatlaridan kelib chiqib, arab alifbosiga bir qator o'zgartirishlar kiritishni va imlo qoidalarini shunga muvofiq o'zgartirishni talab qilib chiqdilar. Ular masalaning mohiyatidan kelib chiqib, "Chig'atoy gurungi" qoshida maxsus "Imlo to'dasi"ni ham tashkil etdilar. Unda Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnun, Cho'lpon, Botu va boshqa ziyolilar ish olib bordilar.

O'zbekiston Muxtor sho'rolar jumhuriyati davrida alifbo va imlo bir necha bor rasmiy ravishda isloh etilib, ularda asosan Fitrat va unga hamfikir ziyolilarning

g'oyalari o'z ifodasini topdi. Ammo barcha ziyolilar buni birdek qabul qilmadi.

O'lkada chop etilayotgan turli gazeta va jurnallar o'zlari ma'qul ko'rgan imloda ish ko'rdi.

Maorif tizimida ham shu hol davom etdi deyish mumkin. Bunga faqat O'zbekiston Sho'rolar Ijtimoiy Jumhuriyati tashkil topib, yozuv lotin alifbosiga ko'chirilgachgina barham berildi. Shu sababli o'zbek xalqining yangi alifboga – lotin yozuviga o'tish hodisasi madaniyat va maorif sohalarini ancha taraqqiy ettirishga sabab bo'lgan ijobiy hodisadir. Eng muhimi, yozuv o'zgarishi O'zbekistondagi sohaga aloqador ziyoli, mutaxassis, olimlarning alifbo, imlo, adabiy til masalalarida yakdil bo'lishlarini ta'minladi.

Arab alifbosi islohoti masalasi rasmiy ravishda hal qilinayotgan paytdayoq o'zbek ziyolilari tomonidan 20-yillarning boshlarida lotin harflariga asoslangan o'zbek alifbosini yaratish g'oyalari o'rta tashlana boshlandi. Fitratning aytishicha, «Chig'atoy gurungi» hatto o'sha paytdayoq «...o'lkada lotin harflarini qabul etmakni yoqlovchilar tayyorladi». Buning ilk ko'rinishi sifatida, 1921 yilgi Til-imlo qurultoyi va 1922 yilda bo'lgan O'zbek maorif va madaniyat xodimlarining o'lka qurultoyida Botu (Mahmud Xodiev) va Said Alixo'jalar arab alifbosini tashlab, lotin alifbosiga o'tishni taklif qilgan edilar².

Ayrim tadqiqotlarda 20-yillar oxiridagi yozuv o'zgarishi to'g'risida gap ketganda, arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tilishiga juda salbiy munosabat bildirilgan. Ularda bu tadbir rasmiy tashkilotlarning qat'iy ko'rsatmasi, tazyiqi ostida kechganligi aytiladi. Bu xalqning boy tarixiy o'tmishidan, madaniyatidan, ilmiy-adabiy merosidan ajrab qolishiga olib kelgani ko'rsatiladi. Arab yozuvidan lotinga o'tishning salbiy oqibatini anglagan ko'pgina ma'rifatparvarlar, xususan, Ashurali Zohiriy, G'ozim Olim Yunusov, Qayum Ramazon singari tilshunos olimlar, boshqa atoqli ziyolilar O'zbekistondagi bu jarayonga qarshi turganliklari, biroq sho'rolar xukumatini ustun chiqqanini yozadilar. Bu fikrlarning ayrimlari to'g'ri bo'lgani holda, ko'pchiligi tarixiy dalillarga ziddir.

XULOSA

Ma'lumki, xalqimiz 1929 yilgacha arab alifbosidan foydalanib keldi. Eski arab alifbosidagi yozuvda yagona imlo tizimi bo'lmagan. Unlilar uchun olingan harflar miqdori alifboda yetarli emas edi. Shuningdek, eski alifboda arab tiliga xos bo'lgan harflarning borligi savod chiqarishga qiyinchilik tug'dirar edi. Shu sababli arab alfavitini isloh qilishga urunish bo'lgan. Fitrat boshliq «Chig'atoy gurungi» a'zolari tashabbusi va ularni qo'llagan Maorif komissarligi taklifi bilan Toshkentda

1921 yilning boshida Til va imlo quriltoyi bo'ldi. Qurultoyda eski alifbo-imlo savod chiqarishga, maktab-maorif rivojiga, madaniy taraqqiyotga to'sqinlik qilayotgani sababli rasmiy isloh etilib, «Chig'atoy gurungi»ning imlo asoslari qabul qilindi.

Xullas, arab alifbosi 1921-yildan boshlab uch bor isloh qilinishiga qaramay, uni tuzatib, bu sohada yagona fikrga kelib bo'lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar ham o'z tillari uchun ancha sodda va ancha qulay bo'lgan lotin alifbosiga o'tdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017-yil 16-yanvar, №11.
2. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. 1-kism. -T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.
3. Jamolxonov H., Umarov A. O'zbek yozuvining XX asr tarixi (I kitob), -T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2017. -456-b.
4. Rafiev A. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi. - Toshkent, 2003.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi.-T.: Universitet, 2002.
6. Jomonov R. O'zbek tilida so'z o'zlashtirish va imlo muammolari.-T.: O'zbekiston, 2013.
7. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari / Nashrga tayyorlovchi: Raxmatullaev Sh. -T.: O'qituvchi, 1995.
8. O'zbek tilining imlo lug'ati / Tuzuvchilar: Begmatov E., Madvaliyev A. -T.: Akademnashr, 2013.
9. O'zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati. / Tog'ayev T, Tavldiyeva G, Akromova M. -T.: Sharq NMAK, 2015.

10. Tog'ayev T. Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi. Filol.fan. nomz...
diss. -T., 2005.
11. Qurbonova M. Fitratning tilshunoslik me'rosi. Filol.fan. nomz... diss. -T., 1993.
12. Abdullayev Y. Moziy va yangi alifbo // «O'zbekiston ovozi»,- 1995,- 24-yanvar.